

บทที่ ๓

การบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

การบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท เป็นการกล่าวถึงความหมายของการบรรลุธรรม ระดับของการบรรลุธรรม ความสำคัญของการบรรลุธรรม องค์ประกอบของการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม หลักธรรมที่เกี่ยวกับการบรรลุธรรม ซึ่งผู้วิจัยจะได้นำเสนอต่อไปนี้

- ๓.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม
- ๓.๒ ระดับของการบรรลุธรรม
- ๓.๓ ความสำคัญของการบรรลุธรรม
- ๓.๔ องค์ประกอบของการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม
- ๓.๕ หลักธรรมที่เกี่ยวกับการบรรลุธรรม
- ๓.๖ สรุป

๓.๑ ความหมายของการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรม โดยทั่วไปหมายถึง การบรรลุโลกุตตรธรรม คือ บรรลุมรรคผล ตั้งแต่โสดาบันจนถึงพระอรหันต์ ซึ่งเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาเถรวาท เมื่อวิเคราะห์ความหมายตามรูปศัพท์แสดงได้ดังนี้

คำว่า “บรรลุ” หมายถึง สำเร็จ^๑ ภาษาบาลีใช้ว่า “อริคม” (กริยาเป็น อริคฺฉนฺติ) และศัพท์ว่า “อภิสมโย” มาจากคำว่า อภิ + สมย แปลว่า ความตรัสรู้, ความถึงพร้อมจำเพาะ (ตรัสรู้), คราวเป็นที่ตรัสรู้, สมัยเป็นที่บรรลุ, ความถึงพร้อมเฉพาะ^๒ นิยมนำ “ธมม” เชื่อมเข้าด้วยกันกับ “อภิสมโย” เป็น “ธมมอภิสมโย” ตัวอย่างเช่น “เทศนาสาเน จตุราสีติยา ปาณสหัสสานธมมอภิสมโย อโหสิ แปลว่า ในกาลจบเทศนา ธมมอภิสมโย ได้บังเกิดแก่สัตว์ แปดหมื่นสี่พัน”^๓ อภิสมโย เมื่อนำมาใช้เป็นคำกริยา ใช้ว่า อภิสมิโต หรือ อภิสเมโต มีความหมายกว้างๆคือ เข้าใจธรรม หรือเข้าถึง

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : มหาบริษัท เอส อาร์ พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๓๓.

^๒ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๘๑.

^๓ ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๓/๑๓๔.

ธรรม ตั้งแต่บุคคลต่างๆ ไปที่เข้าใจธรรมชัดเจนขึ้นมา หรือเข้าใจธรรมในขั้นวิปัสสนา จนถึงมรรคผล
ชั้นในระหว่าง โดยเฉพาะความเข้าใจหรือเข้าถึงในระดับโสดาบัน^๔

นอกจากนี้ยังมีศัพท์กริยาอื่นอีก ที่ใช้แสดงถึง การบรรลุหรือถึง (ธรรม) เช่น ปาปุนาติ,
ปาปุณฺติ, ปปิโปตี^๕ เป็นต้น ซึ่งก็เป็นคำที่แสดงถึงการบรรลุธรรมอันได้แก่มรรคผลในระดับต่างๆ ตั้งแต่
ระดับต้นๆ จนถึงระดับสูงสุด เช่น “เทศนาวสาเน กสกอุปาสโก โสตาปัตติผลํ ปตฺโต. สมฺปตฺตภิกฺขุปี
พหุ โสตาปัตติผลาทีนิ ปาปุณฺตีสูติ แปลว่า ในกาลจบพระธรรมเทศนา กสกอุปาสกบรรลุแล้ว ซึ่งโสดา
ปัตติผล แม้ภิกษุผู้ประชุมกันแล้ว เป็นอันมาก บรรลุแล้ว ซึ่งโสดาปัตติผล เป็นต้น”^๖

ศัพท์ดังกล่าว ใช้สำหรับแสดงถึงการบรรลุธรรมในระดับต่างๆ ตั้งแต่ความเข้าใจธรรมใน
ระดับต้นๆ หรือการบรรลุมรรคผล แต่เมื่อต้องการกล่าวถึง “การบรรลุนิพพาน” จะใช้ศัพท์เฉพาะ
ได้แก่ คำว่า “สจฺฉิกิริยา” ซึ่งแปลว่า “การทำให้แจ้ง” หรือ “การทำให้ประจักษ์” หมายถึงประสพเอง
และคำว่า “ปตฺติ” (รูปกริยาและคุณนามที่ใช้กับนิพพานคือ ปตฺต) ทั้งสองคำนี้ พบที่ใช้กับนิพพาน
หลายแห่ง และส่วนมากใช้ในคำร้อยกรอง คือ คาถา^๗ อย่างไรก็ตาม พระพุทธองค์เมื่อตรัสถึงการตรัสรู้
ของพระองค์ทรงใช้ศัพท์ “ญาณทัสสนะ” แยกออกเป็น ๒ คำ คือ “ญาณ” แปลว่าความรู้, ปริชาหยัง
รู้, ปริชากำหนดรู้^๘ และ “ทัสสนะ” หมายถึง การเห็น, การเห็นด้วยปัญญา, ความเห็น, สิ่งที่เห็น^๙
ดังนั้น ญาณทัสสนะ จึงแปลว่าการรู้เห็นด้วยปัญญา หมายถึงการรู้เห็นอริยสัจ ๔ ครบ ๓ รอบ เป็น
อาการ ๑๒ ของพระพุทธเจ้า^{๑๐} คือ ความหยั่งรู้รอบแรกเรียกว่า สัจจญาณเป็นญาณหยั่งรู้สัจจะใน
อริยสัจ ๔ แต่ละอย่างตามที่เป็นจริง รอบที่สองเรียกว่า กิจจญาณ เป็นญาณหยั่งรู้กิจอันต้องทำใน
อริยสัจ ๔ แต่ละอย่าง รอบที่สามเรียกว่า กตญาณ เป็นญาณหยั่งรู้ว่ากิจอันจะต้องทำในอริยสัจ ๔ แต่
ละอย่างนั้นได้ทำเสร็จแล้ว การบรรลุ หมายถึง สำเร็จหรือถึงจุดหมายในพระพุทธศาสนา ตั้งแต่การ
เข้าใจธรรมในระดับต้นๆ คือ ระดับโลกียะ จนถึงเข้าใจเข้าถึงธรรมในระดับมรรคผล คือ ระดับ
โลกุตระ หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาทั้งหมดเป็นกระบวนการฝึกปรือพัฒนามนุษย์ ดังนั้น คนที่
เข้าสู่กระบวนการฝึกตนแล้ว ย่อมประสบผลสำเร็จคือเข้าถึงจุดหมายในระดับต่างๆ กันไป

^๔ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **ตื่นกันเสียที จากความเท็จของหนังสือ “เหตุเกิด พ.ศ. ๑”**, พิมพ์
ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒๒.

^๖ ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๓/๑๓๔.

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ)**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑,
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๓๖๕.

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๖๑.

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๓.

^{๑๐} บรรจบ บรรณรุจิ, “ชื่อเรียกปัญญาในอัมมจักกัปปวัตตนสูตร”, **วารสารพุทธศาสตร์ศึกษา**, ปีที่ ๙
ฉบับที่ ๒ (พฤษภาคม – สิงหาคม ๒๕๔๕) : ๔๖.

สรุปได้ว่า การบรรลุลุทธิธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง การพัฒนาคุณภาพที่สูงขึ้น ไปสู่ปัญญาชั้นโลกุตตระ คือ บรรลุลุทธิธรรม อริยผล เป็นอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา

๓.๒ ระดับของการบรรลุลุทธิธรรม

ระดับของการบรรลุลุทธิธรรม หรือ เครื่องกำหนดผลสำเร็จของการปฏิบัติภาวนา โดยที่การปฏิบัติภาวนานั้น ผลของการปฏิบัติจะค่อย ๆ ปรากฏขึ้นไปเป็นลำดับ ๆ ไป จัดเป็น ๔ คู่ คือ มรรค ๔ ผล ๔ ตั้งแต่ระดับต่ำโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามิมรรค สกทาคามีผล อนาคามิมรรค อนาคามีผล จนถึงระดับสูง คือการบรรลุลุทธิธรรมอรหัตตผล การบรรลุลุทธิธรรมนั้นจำแนกได้เป็นหลายระดับตามพระอริยบุคคล คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ อย่างไรก็ตาม การจะเข้าใจระดับของการบรรลุลุทธิธรรมจำเป็นต้องเข้าใจเกณฑ์ที่ใช้แบ่งระดับของการบรรลุลุทธิธรรมก่อน

๓.๒.๑ เกณฑ์ที่ใช้แบ่งระดับของการบรรลุลุทธิธรรม

หลักธรรมที่ใช้ เป็นเกณฑ์แบ่งระดับการบรรลุลุทธิธรรมคือสังโยชน์ ๑๐^{๑๑} โดยที่สังโยชน์ หมายถึง กิเลสที่ผูกใจสัตว์ หรืออกุศลธรรมที่ผูกมัดสัตว์ไว้กับทุกข์ในสังสารวัฏ เหมือนผูกเทียมสัตว์ไว้กับรถ^{๑๒} สังโยชน์ ๑๐ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชา ในกรณีของผู้บรรลุลุทธิธรรมยกเว้นพระอรหันต์ ยังคงมีสังโยชน์นี้บางประเภทอยู่ เพียงแต่ปฏิบัติการไม่รุนแรงเท่าของบุคคลธรรมดา^{๑๓}

^{๑๑} พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง), “การศึกษาเรื่องการบรรลุลุทธิธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๑๑๕.

^{๑๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ)*, หน้า ๒๘๔.

^{๑๓} นันทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องชั้น ๕ กับการบรรลุลุทธิธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๖๘.

๑) สักกายทิฐิสังโยชน์ วิจิกิจฉาสังโยชน์ และสีลพัทพราสาทสังโยชน์ ในฐานะหลักธรรมที่ใช้เป็นเกณฑ์แบ่งระดับการบรรลุธรรม สักกายทิฐิสังโยชน์^{๑๔} หมายถึง ความเห็นว่าเป็นตัวของตน ความเห็นที่ยังติดแน่นในสมมติว่าเป็นตัวตน เราเขาเป็นนั่นเป็นนี่ มองไม่เห็นสภาพความจริงที่สัตว์บุคคลเป็นเพียงองค์ประกอบต่าง ๆ อันได้แก่ ชันธ์ ๕ มาประชุมกันเข้า ทำให้เกิดความเห็นแก่ตัวในชั้นหยาบ และความรู้สึกกระทบกระทั่งบีบคั้นเป็นทุกข์ได้รุนแรง^{๑๕} ตัวอย่างเช่น ในสมัยพุทธกาล นางมาคันทียาลูกสาวของพราหมณ์ชาวกรุงรัฐ ผู้เป็นบิดาไม่อนุญาตให้แต่งงานกับชายใดเนื่องจากหาผู้เหมาะสมไม่ได้ เมื่อได้พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงคิดจะยกลูกสาวให้^{๑๖} แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงปฏิเสธและแสดงธรรมโดยนำร่างกายของนางมาคันทียามาอธิบายว่าเป็นสิ่งปฏิภูล^{๑๗} จึงทำให้นางผูกใจเจ็บแค้นในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตั้งแต่นั้นมา^{๑๘}

จากตัวอย่างนี้ การที่นางมาคันทียา ผูกใจเจ็บนี้ มีสาเหตุหนึ่งมาจาก การที่นางมาคันทียา มีความเห็นที่ยังติดแน่นในสมมติว่าเป็นสาวสวย มองไม่เห็นสภาพความจริงที่ตัวนางเองนั้นเป็นเพียงองค์ประกอบต่างๆ อันได้แก่ ชันธ์ ๕ มาประชุมกันเข้าทำให้เกิดความรู้สึกกระทบกระทั่งบีบคั้นเป็นทุกข์ได้รุนแรง เมื่อได้ยินพุทธพจน์ที่ตรัสถึงนางซึ่งสาเหตุนี้กล่าวโดยสรุป คือสักกายทิฐิสังโยชน์ของนางมาคันทียาปฏิบัติกร จนทำให้เกิดทุกข์จึงนำมาซึ่งการผูกใจเจ็บดังกล่าว^{๑๙}

^{๑๔} สักกายทิฐิมิวัตถุ ๒๐ คือปุณฺณผู้ไม่ได้สดับ ๑. ย่อมตามเห็นรูปเป็นอัตตา ๒. เห็นอัตตามีรูป ๓. เห็นรูปในอัตตา ๔. เห็นอัตตาในรูป ๕. ย่อมตามเห็นเวทนาเป็นอัตตา ๖. เห็นอัตตามีเวทนา ๗. เห็นเวทนาในอัตตา ๘. เห็นอัตตาในเวทนา ๙. ย่อมตามเห็นสัญญาเป็นอัตตา ๑๐. เห็นอัตตามีสัญญา ๑๑. เห็นสัญญาในอัตตา ๑๒. เห็นอัตตาในสัญญา ๑๓. ย่อมตามเห็นสังขารเป็นอัตตา ๑๔. เห็นอัตตามีสังขาร ๑๕. เห็นสังขารในอัตตา ๑๖. เห็นอัตตาในสังขาร ๑๗. ย่อมตามเห็นวิญญานเป็นอัตตา ๑๘. เห็นอัตตามีวิญญาน ๑๙. เห็นวิญญานในอัตตา ๒๐. เห็นอัตตาในวิญญาน; ดูใน ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๕๕/๒๔๖-๒๔๗, พ.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/๓๕๖.

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๑/๕๐๑, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๕/๓๗๔-๓๗๗, อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๗/๒๖๐, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๑๕/๕๗๒, ๙๔๐/๕๙๒, พ.สุ.อ. (ไทย) ๑/๖/๕๗; พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), **วิมุตติรัตนมาลี** (เล่ม ๒), (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๕๕), หน้า ๔๖.

^{๑๖} พ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๒๖๙-๒๗๒.

^{๑๗} พ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๒๗๒.

^{๑๘} พ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๒๗๓; เสฐียรพงษ์ วรรณปก, **สิ่งแรกในพระพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร: เกษมอนันต์ พรินติ้ง, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๑-๑๒๓.

^{๑๙} นันทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องชันธ์ ๕ กับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, หน้า ๑๗๐.

วิจิตรงานสังโยชน์^{๒๐} หมายถึง ความลังเล สงสัย เคลือบแคลงต่าง ๆ^{๒๑} ตัวอย่างเช่น ในสมัยพุทธกาล พระจุลกาลผู้ซึ่งบวชเนื่องจากตั้งใจจะชวนพี่ชายสัก^{๒๒} และไม่ได้มรรคผลใดๆ วันหนึ่งในขณะบิณฑบาตได้พบภรรยาทั้งสองคนของตนก่อนบวช และถูกภรรยาทั้งสองคนจับสักโดยเจ้าตัวยินยอม^{๒๓} จากตัวอย่างนี้การที่พระจุลกาลถูกภรรยาทั้งสองคนจับสักแต่โดยดี สาเหตุหนึ่งมาจากพระจุลกาลสัก ๆ แล้วสงสัยในสิกขา ในเรื่องที่มาที่ไปของชีวิต ในปัจจุสมุพบาท เป็นต้น ทำให้ไม่มั่นใจ ไม่เข้มแข็งแก่กล้า ที่จะดำเนินชีวิตตามหลักธรรมด้วยความมีเหตุผล และในการที่จะเดินหน้าแน่วดังไปในอริยมรรค ซึ่งสาเหตุนี้กล่าวโดยสรุป คือวิจิตรงานสังโยชน์ของพระจุลกาลปฏิบัติการจึงนำมาซึ่งการถูกภรรยาทั้งสองคนจับสักแต่โดยดี^{๒๔} สุดท้ายสัพพตพราหมณ์สังโยชน์ หมายถึง ความถือมั่นศีลพรต คือความยึดถือผิดพลาดไปว่า จะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้เพียงด้วยศีลและพรต ได้แก่ การถือศีล ระเบียบ แบบแผน บทบัญญัติ และข้อปฏิบัติต่างๆ โดยสักว่าทำตามๆ กันไปอย่างงมงาย เห็นเป็นขลังหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ติดอยู่แค่รูปแบบหรือพิธีรีตอง ถือด้วยตัณหาและทิฐิ คือปฏิบัติเพราะอยากได้ผลประโยชน์ตอบแทนอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือเพราะเห็นว่าจะทำได้เป็นนั่นเป็นนี่ ไม่เป็นไปตามความหมายและความมุ่งหมายที่แท้จริงของศีลและวัตร ทำให้ปฏิบัติเขวออกนอกกลุ่มนอกทางไม่เข้าสู่อริยมรรค^{๒๕} ตัวอย่างเช่น ในสมัยพุทธกาล นายปุณณะ โกสิยบุตร ผู้ประพตโควัตร^{๒๖} และชีเปลือย

^{๒๐} วิจิตรงาน ความลังเลสงสัยในฐานะ ๘ อย่าง คือ ๑. ความสงสัยในทุกข์ ๒. ความสงสัยในทุกขสมุทัย ๓. ความสงสัยในทุกขนิโรธ ๔. ความสงสัยในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ๕. ความสงสัยในส่วนเบื้องต้น ๖. ความสงสัยในส่วนเบื้องปลาย ๗. ความสงสัยทั้งในส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย ๘. ความสงสัยในธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น คือ ความที่ปัจจุสมุพบาทมีอวิชานี้เป็นปัจจัย ดูใน ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๓๔/๔๙๔.

^{๒๑} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๘/๒๖๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๑๕/๕๗๒, ๙๔๐/๕๙๒, ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๑/๖/๕๘, วิสุทธินิฎฐา (ไทย) ๓/๑๑๖-๑๑๗; พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ)**, หน้า ๒๘๕, พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร), **วิมุตติรัตนมาลี** (เล่ม ๒), หน้า ๔๘-๕๐.

^{๒๒} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๙๔-๙๕.

^{๒๓} ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๑๐๐; เสฐียรพงษ์ วรรณปก, **สิ่งแรกในพระพุทธศาสนา**, หน้า ๑๓๕-๑๓๖.

^{๒๔} นันทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขันธ ๕ กับการบรรลุมรรคในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, หน้า ๑๗๐-๑๗๑.

^{๒๕} อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๘/๒๖๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๑๕/๕๗๒, ๙๔๐/๕๙๒, ขุ.สุ.อ. (ไทย) ๑/๖/๕๘, ขุ.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/๒๕๕; พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ)**, หน้า ๒๘๕, พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร), **วิมุตติรัตนมาลี** (เล่ม ๒), หน้า ๔๘-๕๐.

^{๒๖} ผู้ประพตโควัตร หมายถึง ผู้ประพตเปลี่ยนแบบโค คือผูกเขา ผูกหางเที่ยวไปกับฝูงโค; ดูใน ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/๑๙๓-๑๙๔.

ชื่อเสนียะผู้ประพตีกุญชร^{๒๗} ถ้ามพระสัมมาสัมพุทธเจ้าถึงชีวิตของพวกตนหลังจากตายจากโลก พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ผู้ที่ประพตีกุญชรอย่างสมบูรณ์ หลังจากตายย่อมไปเกิดในหมู่สุนัข และในทำนองเดียวกันผู้ที่ประพตีกุญชรอย่างสมบูรณ์ หลังจากตายย่อมไปเกิดในหมู่โค^{๒๘} จากตัวอย่างนี้ การประพตีกุญชรของนายปณณะ โกลิยบุตร และการประพตีกุญชรของชีเปลือยเสนียะนี้ แสดงให้เห็นถึงการปฏิบัติแห่งสัพพตปารามาสังโยชน์ของนายปณณะ โกลิยบุตร และชีเปลือยเสนียะ ตามลำดับ^{๒๙}

๒) การราคสังโยชน์และปฏิฆสังโยชน์ ในฐานะหลักธรรมที่ใช้เป็นเกณฑ์แบ่งระดับการบรรลุตธรรม

การราคสังโยชน์นี้ หมายถึง^{๓๐} ความยินดีติดใจในกามคุณ^{๓๑} เช่น ความยินดีติดใจในรูปที่สวยงามซึ่งสามารถจำแนกได้ ๓ ประเภท ได้แก่ กามราคะที่เป็นอุปายคมนิยะ หมายถึงความยินดีติดใจในกามคุณที่นำไปสู่อบายภูมิ^{๓๒} ในขณะที่เกิดความยินดีพอใจนี้มีผลทำให้ล่วงอกุศลกรรมบถ อันเป็นเหตุที่นำไปสู่อบายภูมิ กามราคะที่ไม่เป็นอุปายคมนิยะชนิดโอฬาริกะ หมายถึง ความยินดีติดใจในกามคุณที่นำไปสู่อบายภูมิไม่ได้ชนิดหยาบ ในขณะที่เกิดความยินดีพอใจนี้ไม่มีความรุนแรงพอที่จะมีผลทำให้ล่วงอกุศลกรรมบถได้ และกามราคะที่ไม่เป็นอุปายคมนิยะได้ชนิดสุขุม หมายถึง ความยินดีติดใจในกามคุณที่นำไปสู่อบายภูมิไม่ได้ชนิดละเอียด ในขณะที่เกิดความยินดีพอใจนี้จะเกิดขึ้นเพียงชั่วขณะเท่านั้น และผ่านไปอย่างรวดเร็ว ตัวอย่างเช่น ในสมัยพุทธกาล มีภิกษุรูปหนึ่งปฏิบัติธรรมอยู่ใน

^{๒๗} ผู้ประพตีกุญชร หมายถึง ผู้ประพตีสัตว์แบบสุนัข หรือทำกิจธุระเหมือนสุนัขทุกอย่าง; ดูใน ม.ม.อ. (ไทย) ๒/๑/๑๔๔.

^{๒๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๗๘-๘๐/๗๕-๗๘.

^{๒๙} นันทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องชั้น ๕ กับ การบรรลุตธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, หน้า ๑๗๑.

^{๓๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๑๙/๒๘๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๐/๕๙๒; พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร), **วิมุตติรัตนมาลี** (เล่ม ๒), หน้า ๙๐-๙๒.

^{๓๑} กามคุณ ได้แก่ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสทางกาย; ดูใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๖๖/๑๖๗-๑๖๘, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท เอ.อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๖๐.

^{๓๒} อบายภูมิ หมายถึง ภูมิที่ปราศจากความเจริญ ได้แก่ นิรยภูมิ ปิตติวิสัยภูมิ อสุรกายภูมิและดิรัจฉานภูมิ; ดูใน ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๙๓/๔๖๗, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๓๕๑.

สวนร้าง มีอยู่วันหนึ่งโสเภณีคนหนึ่งนัดกับคู่ขาในสวนนี้แต่คู่ขาผิดนัด เธอเกิดความกำหนดอย่างแรง จึงเข้ายั่วภิกษุรูปนี้^{๓๓} จากตัวอย่างนี้ ความกำหนดนี้จัดเป็นการปฏิบัติการแห่งกามราคสังโยชน^{๓๔}

ส่วนปฏิขังสังโยชน หมายถึง ความกระตือรือร้นในใจ ความหงุดหงิดขัดเคือง หรืออึดอัดใจ^{๓๕} กล่าวคือความติดอยู่ในอารมณ์ไม่ดีที่มากกระทบ สามารถจำแนกได้ ๓ ประเภท ได้แก่ปฏิขังที่เป็นอภัยคมนิยะ หมายถึง ความกระตือรือร้นในใจที่สามารถนำไปสู่อภัยภูมิ ปฏิขังที่ไม่เป็นอภัยคมนิยะชนิดโอฬาริกะ หมายถึง ความกระตือรือร้นในใจที่ไม่สามารถนำไปสู่อภัยภูมิได้ชนิดหยาบ และปฏิขังที่ไม่เป็นอภัยคมนิยะชนิดสุขุมะ หมายถึง ความกระตือรือร้นในใจที่ไม่สามารถนำไปสู่อภัยภูมิได้ชนิดละเอียด^{๓๖} ตัวอย่างเช่น ในสมัยพุทธกาล สามเณรติสสะผู้ซึ่งปกติไม่ได้แสดงธรรมอื่นใดต่อประชาชน ยกเว้นคำให้พรสั้นๆ บทหนึ่งเท่านั้น วันหนึ่งพระสารีบุตรให้สามเณรติสสะแสดงธรรม ซึ่งสามเณรนี้แสดงได้ดี ทำให้ประชาชนแบ่งเป็นสองพวก คือพวกที่ติเตียนที่เมื่อก่อนสามเณรไม่แสดงธรรม และพวกที่สรรเสริญ^{๓๗} จากตัวอย่างนี้พวกที่ติเตียนนั้น ย่อมมีความหงุดหงิดขัดเคืองใจที่เมื่อก่อนสามเณรไม่เคยแสดงธรรมเลยความหงุดหงิดขัดเคืองใจนี้จัดเป็นการปฏิบัติการแห่งปฏิขังสังโยชน^{๓๘}

๓) รูปราคสังโยชน อรูปปราคสังโยชน มานสังโยชน อุทัจจสังโยชน และอวิชชาสังโยชน ในฐานะหลักธรรมที่ใช้เป็นเกณฑ์แบ่งระดับผู้บรรลุนิพพาน

รูปราคสังโยชน คือความติดใจในรูปธรรมอันประณีต และส่วนหนึ่งแห่งสังขารชั้นที่เรียกว่าอรูปปราคสังโยชนนี้ คือความติดใจในอรูปธรรม^{๓๙} ตัวอย่างเช่น ในสมัยพุทธกาล เจ้าชายสิทธัตถะหลังจากออกผนวช ทรงได้รูปมาน ๔ และอรูปมาน ๓ จากการศึกษาเกี่ยวกับอาหารดาบส กาลาม

^{๓๓} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๔๑๒; วคิน อินทสระ, **ธรรมบท ทางแห่งความดี** (เล่ม ๒), พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๗), หน้า ๑๘๑.

^{๓๔} นันทพล โจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขันธ ๕ กับการบรรลุนิพพานในพระพุทธานุสาเถรวาท”, หน้า ๑๗๒.

^{๓๕} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๒๐/๒๘๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๐/๕๙๒; พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ)**, หน้า ๒๘๕.

^{๓๖} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), **วิมุตติรัตนมาลี** (เล่ม ๒), หน้า ๙๕-๙๗.

^{๓๗} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๒/๒๗๑-๒๗๒; วคิน อินทสระ, **ธรรมบท ทางแห่งความดี** (เล่ม ๑), พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๖), หน้า ๕๕๖-๕๕๗.

^{๓๘} นันทพล โจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขันธ ๕ กับการบรรลุนิพพานในพระพุทธานุสาเถรวาท”, หน้า ๑๗๓.

^{๓๙} อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๗๐/๕๕๔, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๐/๕๙๒, พุ.ม.อ. (ไทย) ๕/๑/๒๕๖; พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ)**, หน้า ๒๘๕, พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), **วิมุตติรัตนมาลี** (เล่ม ๒), หน้า ๑๑๓-๑๒๕.

โคตร^{๔๐} และทรงได้รูปมานที่ ๔ จากการศึกษากับอุทกดาบส รามบุตร^{๔๑} ผลสัมฤทธิ์แห่งมาน ทำให้จิตใจสงบไม่ถูกกิเลสรบกวน แต่เมื่อออกจากมานกิเลสก็ปรากฏเช่นเดิม^{๔๒} จากตัวอย่างนี้ การที่ เจ้าชายสิทธัตถะเมื่อออกจากมาน กิเลสยังปรากฏอยู่นั้น สาเหตุหนึ่งมาจากเจ้าชายสิทธัตถะยังติดใจ ในอารมณ์แห่งรูปมาน และอรูปรมาน พอใจในรสของความสุข ความสงบของสมาธิขั้นรูปมาน และ อรูปรมาน ซึ่งความติดใจในอารมณ์แห่งรูปมานนี้ จัดเป็นการปฏิบัติการของรูปราคสังโยชน์ และความ ติดใจในอารมณ์แห่งอรูปรมานนี้ จัดเป็นการปฏิบัติการแห่งอรูปรราคสังโยชน์^{๔๓}

มานสังโยชน์ คือความถือตัว หรือสำคัญตนเป็นนั่นเป็นนี่ เช่น สูงกว่าเขา เท่าเทียมเขา ต่ำกว่าเขา ความถือตัวนี้เป็นเหตุให้ยึดถือขั้น ๕ เป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา^{๔๔} จำแนกเป็น ๒ ประเภท ได้แก่ อายถาวมานะ หมายถึง ความถือตัวที่ไม่เป็นไปตามความเป็นจริง และยาถาวมานะ หมายถึง ความถือตัวที่เป็นไปตามความเป็นจริง^{๔๕} ตัวอย่างเช่น ในสมัยพุทธกาล พระติสสะเป็น พระโอรสของพระปิตุจฉาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้บวชเมื่อชรา วันหนึ่งภิกษุอาคันตุกะหลายรูป มาเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผ่านมาพบพระติสสะ เข้าใจว่าเป็นพระเถระจึงเข้าไปทำความเคารพ โดย ที่พระติสสะนั่งเฉย หลังสนทนากันภิกษุอาคันตุกะหลายรูปนี้ได้ทราบว่ พระติสสะบวชได้ไม่กี่พรรษา จึงตำหนิพระติสสะในฐานะที่ไม่ทำความเคารพพระเถระ พระติสสะถือตัวว่าเป็นพระญาติของพระ สัมมาสัมพุทธเจ้า เกิดความไม่พอใจ ร้องให้เข้าไปฟ้องพระสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๔๖} จากตัวอย่างนี้ การถือ ตัวของพระติสสะว่าเป็นพระญาติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านี้ จัดเป็นการปฏิบัติการแห่งมานสังโยชน์ ประเภทยาถาวมานะ^{๔๗}

^{๔๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๗๗/๓๐๐-๓๐๒, ๓๗๑/๔๐๖-๔๐๗, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๒๗/๓๔๕, ๔๗๕/๖๐๑.

^{๔๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๗๘/๒๓๔-๒๔๑, ๓๗๒/๓๓๓-๓๓๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๗๘/๓๐๒-๓๐๓, ๓๗๒/ ๔๐๖-๔๐๗, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๒๘/๓๔๗-๓๔๘, ๔๗๖/๖๐๓-๖๐๔.

^{๔๒} เสฐียรพงษ์ วรรณปก, **สิ่งแรกในพระพุทธศาสนา**, หน้า ๑๕-๑๖.

^{๔๓} นันทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขั้น ๕ กับ การบรรลุนิพพานใน พระพุทธศาสนาเถรวาท”, หน้า ๑๗๔-๑๗๕.

^{๔๔} อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๗๐/๕๕๔, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๒๑/๒๘๖, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๔๐/๕๔๒, วิสุทธินิฎฐา (ไทย) ๓/๑๑๔, ปรมตถ. (ไทย) ๒๗๐.

^{๔๕} ปรมตถ. (ไทย) ๒๗๖; พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยาย ความ)**, หน้า ๒๘๕, พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), **วิมุตติรัตนมาลี** (เล่ม ๒), หน้า ๑๑๓-๑๒๕.

^{๔๖} ชุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๕๗-๕๘; วคิน อินทสระ, **ธรรมบท ทางแห่งความดี** (เล่ม ๑), หน้า ๕๘-๕๙.

^{๔๗} นันทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขั้น ๕ กับ การบรรลุนิพพานใน พระพุทธศาสนาเถรวาท”, หน้า ๑๗๕.

อุทัจจสังโยชน คือความฟุ้งซ่านจิตใจไม่สงบว่ารุ่นชดส่ายคิดฟุ้งไป^{๔๘} ตัวอย่างเช่น ในสมัยพุทธกาล พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสสอนอุบายแก้ง่วงแก่พระโมคคัลลานะ^{๔๙} ใกล้หมู่บ้าน กัลลวาลมุตตคาม แคว้นมคธ^{๕๐} หลังจากนั้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงโอวาทให้พระโมคคัลลานะ ถือบปฏิบัติพอสรุปความได้ว่า^{๕๑} จักไม่เป็นคนซุง^{๕๒} เข้าไปยังตระกูล จักไม่กล่าวถ้อยคำที่เป็นเหตุให้ หุ่นเถียงกัน ตถาคตสนับสนุนให้อยู่ในเสนาสนะที่มีเสียงน้อย^{๕๓} ซึ่งหากไม่ปฏิบัติตามสองข้อแรกจะทำให้ มีความฟุ้งซ่านแห่งจิต เมื่อฟุ้งซ่าน จึงมีความไม่สำรวม เมื่อไม่สำรวมจิตจึงห่างจากสมาธิ และพระ โมคคัลลานะได้บรรลุอรหัตผลในวันนั้น^{๕๔} จากตัวอย่างนี้ความฟุ้งซ่านนี้ จัดเป็นการปฏิบัติการแห่ง อุทัจจสังโยชน^{๕๕} สุดท้ายอวิชชาสังโยชน คือความไม่รู้จริง ไม่รู้เท่าทันสภาวะ ไม่เข้าใจกฎธรรมดา แห่งเหตุผลและผลหรือไม่รู้ร้อยสัจ^{๕๖} ตัวอย่างเช่นในสมัยพุทธกาล นายจุนทะพ่อค้าฆ่าหมูขายในกรุง ราชคฤห์ กรรมวิธีในการฆ่าหมูของนายจุนทะสร้างความทรมานแก่หมูมาก^{๕๗} ในวาระสุดท้ายของชีวิต นายจุนทะได้ประสบกับความทุกข์ทรมาน และส่งเสียงร้องคล้ายหมู^{๕๘} จากตัวอย่างนี้การทำบาปของ

^{๔๘} อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๗๐/๕๕๔, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๒๑/๒๘๖, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๐/๕๙๒, วิสุทธิ.มหาฎีกา (ไทย) ๓/๔๓/๑๑๒, ปรมตถ. (ไทย) ๒๗๐.

^{๔๙} อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๖๑/๑๑๖-๑๑๗.

^{๕๐} อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๖๑/๑๑๖.

^{๕๑} อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๖๑/๑๑๗-๑๑๘; พระมหาสุชนา โรจนญาโณ (ยาสุกแสง), “การศึกษา บทบาทของพระมหาโมคคัลลานเถระในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๒๔.

^{๕๒} งว ในที่นี้หมายถึงมานะ; ดูใน อง.สตตก.อ. (ไทย) ๔/๑๘๗.

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน ศิริรักษ์ ขาวสนิท, “บทบาทของพระสารีบุตรและพระมหาโมคคัลลานในการ เผยแผ่พระพุทธศาสนา”, *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒), หน้า ๒๑-๒๒.

^{๕๔} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๑๓๐.

^{๕๕} นันทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขันธ ๕ กับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา เถรวาท”, หน้า ๑๗๕-๑๗๖.

^{๕๖} อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๗๐/๕๕๔, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๑๒๘/๒๘๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๔๐/๕๙๒; พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงและขยายความ)*, หน้า ๒๘๕, พระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร), *วิมุตติรัตนมาลี* (เล่ม ๒), หน้า ๑๑๓-๑๒๕.

^{๕๗} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๑๗๐-๑๗๑.

^{๕๘} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๒/๑/๑๗๒.

นายจุนทะ สาเหตุหนึ่งมาจาก ความไม่รู้จักจริง ไม่รู้เท่าทันสภาวะ ไม่เข้าใจกฎธรรมดาแห่งเหตุและผลว่า การกระทำนี้จะส่งผลมาสู่ตน สาเหตุดังกล่าวจัดเป็นการปฏิบัติการแห่งวิชาสังโยชน์^{๕๙}

๓.๒.๒ พระโสดาบัน

การบรรลุธรรมระดับที่ ๑^{๖๐} เรียกว่า พระโสดาบัน หมายถึง ผู้เข้าถึงกระแสมรรคหรือผู้เดินตามทางที่ถูกต้องอย่างแท้จริง คือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริง การบรรลุธรรมระดับนี้ เป็นผู้ทำให้ปริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญาสามารถละสังโยชน์ได้ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสัสสัพพตปราคาส การบรรลุธรรมในระดับนี้ ระดับมรรค เรียกว่า โสดาปัตติมรรค ระดับผล เรียกว่า โสดาปัตติผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระโสดาบัน พระอริยบุคคลระดับพระโสดาบันนี้ ต้องละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสัสสัพพตปราคาสได้อย่างเด็ดขาด ไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน ต้องเวียนว่ายตายเกิดในโลกนี้อีกไม่เกิน ๗ ชาติ พระโสดาบันมี ๓ ประเภท คือ

๑) เอกพีชีโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้มีพีชคืออภัพเดียว คือ เกิดอีกครั้งเดียว ก็จะได้บรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์^{๖๑}

๒) โกลังโกลโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้เมื่อจะเกิดในภพใหม่เป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ได้ ๒ หรือ ๓ ภพ และถ้าเกิดเป็นมนุษย์ก็ไม่เกิดในตระกูลต่ำ คือ เกิดในตระกูลที่มีโภคสมบัติมากเท่านั้น ก็จะได้บรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์^{๖๒}

๓) สัตตักขัตตูปรมโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้ละสังโยชน์เบื้องต้น ๓ ประการได้แล้ว เป็นผู้ไม่ตกไปในอบาย ๔ มีความแน่นอนที่จะตรัสรู้มรรค ๓ เบื้องสูง เมื่อจะเกิดในภพใหม่เป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ได้ไม่เกิด ๗ ครั้ง ก็จะได้บรรลุเป็นพระอรหันต์^{๖๓}

๓.๒.๓ พระสกทาคามี

การบรรลุธรรมระดับที่ ๒ เรียกว่า พระสกทาคามี หมายถึง ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวก็สามารถกำจัดทุกข์ให้สิ้นไปได้ผู้ได้บรรลุธรรมระดับนี้ เป็นผู้ทำให้ปริบูรณ์ในขั้นศีล ทำได้

^{๕๙} นันทพล โจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องชั้น ๕ กับ การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, หน้า ๑๗๖.

^{๖๐} ศิริกาญจน์ ทศนีย์ไทรเทพ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องฆาตกรกับการบรรลุเป็นพระอรหันต์ : ศึกษาเฉพาะกรณีพระองค์ลุมพลีเถระ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๖๕.

^{๖๑} อจ. ดิ.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๒, อจ. ดิ.ก.ฎีกา (บาลี) ๒๘๘/๒๓๗.

^{๖๒} อภิ. ปญจ.อ. (บาลี) ๓๑/๕, อภิ. ปุ. (ไทย) ๓๖/๓๑/๑๒๒.

^{๖๓} อจ. ดิ.อ. (บาลี) ๒/๘๘/๒๔๒.

พอประมาณในสมาธิและปัญญา ทำสังโยชน์ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉาและสัสสัพพตปราคาส ให้หมดสิ้นไป และทำราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลง การบรรลุธรรมระดับนี้ระดับมรรคเรียกว่า สกทาคามีมรรค ระดับผล เรียกว่า สกทาคามีผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระสกทาคามี (พระสกิทาคามี) พระอริยบุคคลระดับพระสกทาคามีนี้ต้องละสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิวิจิกิจฉา และสัสสัพพตปราคาสได้ อย่างเด็ดขาด ไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดาน และทำราคะ โทสะโมหะ ให้เบาบางลงจะกลับมาเกิดอีกเพียงชาติเดียวเท่านั้น ก็จะดับขันธปรินิพพาน แต่การจะเกิดที่ไหนนั้นได้จำแนกไว้ ๕ ประเภท คือ

๑) อีระ ปัตวา อีระ ปรีนิพพายี คือ ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว ปรีนิพพานในโลกนี้เอง หมายถึง บางท่านสำเร็จเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์นี้แล้ว บรรลุเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้

๒) ตัตถะ ปัตวา ตัตถะ ปรีนิพพายี คือ ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว ปรีนิพพานในเทวโลก หมายถึง บางท่านสำเร็จเป็นพระสกทาคามีแล้วก็กระทำความเพียรเจริญวิปัสสนาจนบรรลุอรหัตตผล สำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วดับขันธปรินิพพานในเทวโลกนี้เอง

๓) อีระ ปัตวา ตัตถะ ปรีนิพพายี คือ ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว ปรีนิพพานในเทวโลกนั้นเอง หมายถึง บางท่านสำเร็จเป็นพระสกทาคามีแล้ว จุตีไปเกิดในมนุษย์โลกแล้วได้บรรลุอรหัตตผล สำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วดับขันธปรินิพพานในเทวโลกนั้นเอง

๔) ตัตถะ ปัตวา อีระ ปรีนิพพายี คือ ผู้บรรลุในโลกนี้แล้วเกิดในโลกนี้จึงปรีนิพพาน หมายถึง บางท่านเป็นเทวดาสำเร็จเป็นพระสกทาคามีในเทวโลกแล้วบรรลุอรหัตตผล สำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในมนุษย์โลกนั้นเอง

๕) อีระ ปัตวา ตัตถะ นิพพัตติวา อีระ ปรีนิพพายี คือ ผู้บรรลุในโลกนี้แล้ว ไปบังเกิดในเทวโลกหมดอายุแล้วกลับมาเกิดในโลกนี้ จึงปรีนิพพาน หมายถึง บางท่านเป็นเทวดา สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในมนุษย์โลกนี้ จุตีมาปฏิสนธิในเทวโลกแล้วบรรลุอรหัตตผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วดับขันธปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้เอง^{๖๔}

๓.๒.๔ พระอนาคามี

การบรรลุธรรมระดับที่ ๓^{๖๕} เรียกว่า พระอนาคามี หมายถึง ผู้จะปรีนิพพานในที่สุด ไม่เวียนกลับมาอีก ผู้ได้บรรลุธรรมในระดับนี้เป็นผู้ทำให้บริบูรณ์ในศีลและสมาธิทำได้พอประมาณในปัญญาทำสังโยชน์ ๕ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัสสัพพตปราคาส กามราคะ และพยาบาทให้หมด

^{๖๔} วิสุทฺธิ. มหาฐีกา (ไทย) ๓/๓๒๖/๕๖๙.

^{๖๕} อัมพร จันทรตัน, “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการปฏิบัติถูกต้องกับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, หน้า ๑๑๑.

สิ้นไปการบรรลุลหรรษะระดับนี้ระดับมรรค เรียกว่า อนาคามีมรรค ขึ้นผล เรียกว่าอนาคามีผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระอนาคามีพระอริยบุคคลระดับพระอนาคามีนี้ต้องละสังโยชน์ ๕ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปราส กามราคะ และพยาบาทได้อย่างเด็ดขาดไม่มีเหลืออยู่ในจิตสันดานเมื่อพระอนาคามีไปบังเกิดในพรหมโลก บรรลุลหรรษะผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วดับขันธปรินิพพานในพรหมโลกนั้น พระอนาคามีมี ๕ ประเภท คือ ^{๖๖}

๑) อันตราปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้ปรินิพพานในระหว่างคือ เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้ว อายุยังไม่ถึงกึ่งก็ปรินิพพานมี ๓ จำพวก คือ

๑.๑ พวกที่เกิดในชั้นสุทธาวาสอวิหาซึ่งมีอายุ ๑,๐๐๐ กัลป์ แต่ก็บรรลุลหรรษะผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันที่เกิด ถ้าไม่บรรลุในวันที่เกิดก็จะบรรลุภายใน ๑๐๐ กัลป์

๑. ๒ พวกที่เมื่อไม่สามารถบรรลุลหรรษะผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันเกิดก็บรรลุภายใน ๒๐๐ กัลป์

๑. ๓ พวกที่เมื่อไม่สามารถบรรลุลหรรษะผลสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในวันเกิดก็บรรลุภายใน ๔๐๐ กัลป์ ^{๖๗}

๒) อุพหัจจปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วจนจะถึงปรินิพพาน คือ อายุพ้นกึ่งแล้วจนจะถึงสิ้นอายุจึงปรินิพพาน

๓) อสังขารปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วปรินิพพานโดยไม่ต้องใช้ความเพียรมาก

๔) สสังขารปรินิพพายีอนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้เกิดในสุทธาวาสภพใดภพหนึ่งแล้วปรินิพพานโดยต้องใช้ความเพียรมาก

๕) อุทังโสโตกนิฏฐคามีนาคามี หมายถึง พระอนาคามีผู้มีกระแสเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภพ คือ เกิดในสุทธาวาสจนถึงอกนิฏฐภพแล้วปรินิพพานในภพนั้น พระอนาคามีผู้ที่แก้กัณฐะในสัทธินทรีย์ เกิดในพรหมโลกชั้นอวิหาภูมิ ผู้ที่แก้กัณฐะในวิริยินทรีย์เกิดในชั้นอตปปาภูมิ ผู้ที่แก้กัณฐะในสติทรีย์ เกิดในชั้นสุทสสาภูมิ ผู้ที่แก้กัณฐะในสมาธิในทรีย์ เกิดในชั้นสุทสสีภูมิ ผู้ที่แก้กัณฐะในปัญญินทรีย์เกิดในอกนิฏฐภูมิ ^{๖๘}

^{๖๖} พรหมโลก คือ รูปพรหม ๖ ได้แก่ (๑) พรหมปาริสุทธิ (๒) พรหมบุโรหิตา (๓) มหาพรหม (๔) ปริตรตาภา (๕) อัปมาณภา (๖) ปภัสสรา (๗) ปริตตสุภา (๘) อัปมาณสุภา (๙) สุภิกินหา (๑๐) อสัณญีสัตตา (๑๑) เวทปผลา (๑๒) อวิหา (๑๓) อตปปา (๑๔) สุทสสา (๑๕) สุทสสี (๑๖) อกนิฏฐา และอรุพพรหม ๔ ได้แก่ (๑) อากาसानัญญาตนะ (๒) วิญญานัญญาตนะ (๓) อากิญจัญญาตนะ (๔) เนวสัญญานาสัญญาตนะ.

^{๖๗} อัง .ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๒๔๓.

^{๖๘} พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตติวุฒ โภคฺชฺ),ปรมัตถธรรม ๔ (จิต เจตสิก รูป นิพพาน), หน้า ๘๘.

๓.๒.๕ พระอรหันต์

การบรรลุธรรมระดับที่ ๔ เรียกว่า พระอรหันต์ หมายถึง พระอริยบุคคลชั้นสูงสุดผู้ได้บรรลุธรรมในระดับนี้ เป็นผู้หมดสิ้นอาสวะกิเลส สามารถทำให้บริบูรณ์ในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ทำสังโยชน์ ๑๐ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามฉันทะพยาบาท รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาให้หมดสิ้นไป การบรรลุธรรมระดับนี้ระดับมรรคเรียกว่า อรหัตตมรรค ระดับผล เรียกว่า อรหัตตผล พระอริยบุคคลผู้บรรลุมีชื่อว่า พระอรหันต์ พระอริยบุคคลระดับพระอรหันต์นี้ นอกจากจะประหารกิเลสได้โดยสิ้นเชิง และตัดสังโยชน์ทั้ง ๑๐ ประการได้อย่างเด็ดขาดแล้ว ท่านยังสามารถเข้าอรหัตตผลสมาบัติ เสวยอารมณ์พระนิพพานได้ตามจิตปรารถนา และเมื่อท่านหมดกิเลสอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ไม่เกิดอีกต่อไป พอถึงอายุขัยแล้วท่านก็จะดับขันธปรินิพพาน พระอรหันต์นั้นมีหลายประเภทดังที่ได้กล่าวแล้ว เป็นต้น

จะเห็นว่าขั้นตอนหรือระดับการบรรลุธรรม (การเข้าถึงพระนิพพาน) อย่างที่รู้จักกันทั่วไป ก็คือการแบ่งมรรคผลหรือ มรรค ๔ ผล ๔ ได้แก่โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามีมรรค สกทาคามีผล อนาคามีมรรค อนาคามีผล อรหัตตมรรค และอรหัตตผล การแบ่งแบบนี้มักพูดถึงโดยสัมพันธ์กับบุคคลผู้บรรลุ ผู้ที่ได้พระโสดาบันเป็นผู้ที่ถึงพร้อมด้วยโสดาปัตติมรรค และตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล พระสกทาคามีเป็นผู้ที่ถึงพร้อมด้วยสกทาคามีมรรค และตั้งอยู่ในสกทาคามีผล พระอนาคามีเป็นผู้ที่ถึงพร้อมด้วยอนาคามีมรรค และตั้งอยู่ในอนาคามีผล และ พระอรหันต์เป็นผู้ที่ถึงพร้อมด้วยอรหัตตมรรค และตั้งอยู่ในอรหัตตผล มรรคผลนั้นไม่ใช่ในนิพพานแต่เป็นเพียงขั้นตอนหรือระดับแห่งการเข้าถึงนิพพาน มรรคข้อแรกคือ โสดาปัตติมรรค มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ทสสนะ” (การเห็น) เพราะเป็นการเห็นนิพพานครั้งแรก ส่วนมรรคเบื้องสูงอีก ๓ คือ สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรคและอรหัตตมรรค มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ภาวนา” (การเจริญ) เพราะเป็นการเจริญในธรรมที่โสดาปัตติมรรคเห็นไว้แล้วนั่นเอง ผู้ปฏิบัติเพื่อเข้าถึงนิพพานที่ประสบผลสำเร็จบรรลุจุดหมายแล้วก็ดี ผู้ที่ดำเนินก้าวหน้ามาในทางที่ถูกจนถึงขั้นที่มองเห็นจุดหมายอยู่เบื้องหน้าแล้ว และจะต้องบรรลุถึงจุดหมายนั้นอย่างแน่นอนก็ดี จัดเข้าในกลุ่มชนผู้เป็นสาวกที่แท้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่เรียกว่าสาวกสงฆ์ ดังข้อความในบทสวดสังฆคุณว่า “สุปฏิปันโน ภควโต สาวกสงโฆ” และมีคำเรียกเฉพาะเพื่อแสดงคุณสมบัติพิเศษของสาวกอีกหลายคำ ได้แก่ “อริยบุคคล” หรือ “พระอริยะ” ซึ่งแปลว่าผู้เจริญ ท่านผู้ประเสริฐ ท่านผู้ไกลจากข้าศึกคือกิเลสบ้าง ส่วนระดับชั้นในภาษาบาลีใช้คำว่า ทักขิไณย หรือทักขิไณยบุคคล จากที่ได้แบ่งระดับพระอริยะเป็น ๔ ระดับ สามารถสังเคราะห์ตามการฝึกฝนเป็น ๒ ประเภทคือ ๑) พระเสขะ แปลว่าผู้ยังต้องศึกษา คือยังมีกิจเกี่ยวกับการฝึกฝนอบรมตนที่จะต้องทำต่อไปอีก จึงได้แก่ทักขิไณยบุคคลระดับต้น ซึ่งจะต้องปฏิบัติในสิกขา เพื่อละสังโยชน์และบรรลุธรรมสูงขึ้นต่อไปจนถึงเป็นพระอรหันต์ ๒) พระอเสขะ แปลว่า ผู้ไม่ต้องศึกษา คือทำกิจเกี่ยวกับการฝึกฝนอบรมตนเสร็จสิ้นแล้ว บรรลุประโยชน์ตนแล้ว ไม่ต้องปฏิบัติในสิกขาต่อไป ไม่มีกิเลสที่ต้อง

พยายามต่อไปและไม่มีภูมิธรรมสูงกว่านั้นที่จะต้องชวนขายบรรลู่อีก จึงได้แก่พระอรหันต์ หรือสามารถสังเคราะห์ตามกิเลส เป็น ๒ ประเภทคือ ๑) สอุปาทิเสสบุคคล คือผู้ยังมีอุปาทิเหลืออยู่ คือยังมีอุปาทิเสสบุคคล ซึ่งก็หมายถึงยังมีกิเลสเหลืออยู่บ้างนั่นเอง จึงได้แก่ทักขิณียบุคคล ๓ ระดับต้น ๒) อนุอุปาทิเสสบุคคล คือผู้ไม่มีอุปาทิเหลืออยู่ คือไม่มีอุปาทานเหลือ ซึ่งก็หมายถึงว่า ไม่มีกิเลสเหลืออยู่แล้วนั่นเอง จึงได้แก่พระอรหันต์

๓.๓ ความสำคัญของการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรมเป็นผลที่บุคคลละกิเลสทั้งหลายได้เด็ดขาดแล้ว และเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นแก่พระอริยบุคคลทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต^{๖๙} การบรรลุธรรม เป็นภาวะที่ทำให้สรรพสัตว์ได้รู้ความจริงที่เป็นธรรมชาติของโลก ทั้งฝ่ายโลกียธรรมและโลกุตตรธรรม กล่าวคือ ความจริงเหล่านั้นปราศจากการปรุงแต่ง เป็นเพียงสภาวะธรรมล้วน ๆ^{๗๐} โดยไม่ถูกปิดบังด้วยบัญญัติธรรม อาทิ บุคคล ตัว ตน เรา เขา หรือเรื่องราวต่างๆ ของโลก

การบรรลุธรรม สามารถพิสูจน์พระสัทธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทั้ง ๓ ระดับ ได้แก่ ๑. ปริยัติธรรม คือ คำสอนที่เป็นพุทธพจน์ทั้งหมด ๒. ปฏิบัติธรรม คือ การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม ๓. ปฏิเวธธรรม คือ ผลที่ได้จากการบรรลุธรรม ได้แก่ มรรค ผลและพระนิพพาน^{๗๑} พระสัทธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ บุคคลจะต้องอาศัยปริยัติธรรมซึ่งเป็นคำสอนที่เป็นพุทธพจน์ทั้งหมด เพื่อเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความยินดีต่อการปฏิบัติ ที่เรียกว่า ปฏิบัติธรรม ผลคืออานิสงส์ของการปฏิบัติธรรม คือ การบรรลุธรรม ที่เรียกว่า ปฏิเวธธรรม

การบรรลุธรรม ทำให้พุทธศาสนิกชนมีศรัทธามั่นคงต่อพระพุทธศาสนา และมั่นใจแน่วแน่ ว่า การดำเนินชีวิตของตนนั้นถูกต้อง เป็นสัมมาปฏิบัติ จะไม่แสวงหาความสุขอื่นๆ อีกต่อไป นอกจากพระนิพพาน ซึ่งเป็นแก่นแท้และเป็นสาระประโยชน์สูงสุดของชีวิต

๓.๔ องค์ประกอบของการปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม

ประโยชน์สูงสุดนั้นเป็นประโยชน์ที่เป็นอุดมการณ์สูงสุดในพระพุทธศาสนาไม่ว่าจะเป็นนิกายใดก็ตาม เป็นภาวะที่สามารถทำลายกิเลสตัณหาและอวิชชาให้หมดสิ้นไปจากจิตใจได้ เรียกว่า นิพพาน เรียกผู้ที่บรรลุความหลุดพ้นว่าพระอรหันต์ พระอรหันต์นั้น ได้แก่ผู้ปฏิบัติบริบูรณ์ด้วยโพชฌงค์ ๗ คือ สติ ความระลึกทั่ว ธัมมวิจยะ การสอดส่องเลือกเฟ้นธรรม วิริยะ ความเพียร ปีติ

^{๖๙} ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๔๘.

^{๗๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๖๖/๘.

^{๗๑} พ.ธ.อ. (ไทย) ๔๑/๑๙๑.

ความอิมใจ ปัสสัทธิ ความสงบ สมาธิ ความตั้งใจมั่น อุเบกขา ความวางเฉย เป็นผู้กำหนดนิรณ ๕ ได้ เต็ดขาดแล้ว ทั้งเป็นผู้ถอนได้แล้วซึ่งรากของอกุศล ๓ ประการ ได้แก่

๑) โลภะ ความอยากได้

๒) โทสะ ความโกรธเคืองประทุษร้าย

๓) โมหะ ความหลงกับทั้งเป็นผู้ที่ไม่ยึดมั่นในอุปาทานขันธ ๕ และเป็นผู้ขาดแล้วซึ่งสังโยชน์ ๑๐ เป็นผู้พ้นแล้ว จากกามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา กล่าวโดยย่อ พระอรหันต์คือ ท่านผู้ปราศจากกิเลสและอาสวะทุกประการโดยสิ้นเชิง เป็นผู้ประกอบด้วยศีล สมาธิ ปัญญา เป็นผู้บริสุทธิ์ด้วยกาย วาจา ใจ^{๗๒}

เมื่อจิตประกอบด้วยโพชฌงค์ ๗ ละรากเหง้าของอกุศล และละนิรณทั้ง ๕ ซึ่งเป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งใจอันจะทำให้ปัญญาเสียกำลัง สัจจจากามทั้งหลาย สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุดมณที่แรกอันมีวิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา เกิดแต่วิเวกแล้ว บรรลุดมณที่สองเป็นที่ผ่องใสภายในไม่มีวิตกวิจารณ์แล้ว บรรลุดมณที่สามอันเป็นอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุขดังนี้แล้ว บรรลุดมณที่สี่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุขเพราะละสุขละทุกข์เสียได้ เพราะล่วงไปแห่งโสมนัส และโทมนัสทั้งหลาย มีสติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขาอยู่ ครั้นเมื่อจิตตั้งมั่นบริสุทธิ์ผ่องใส ไม่มีกิเลสปราศจากอุปกิเลส เป็นจิตอ่อนควรแก่การงานตั้งอยู่แล้ว น้อมจิตไปเฉพาะเพื่อบุพเพนิวาสานุสสติญาณระลึกถึงขันธอันได้เคยอาศัยอยู่แล้วในภาพก่อน และเนื่องจากมีจิตตั้งมั่นบริสุทธิ์อยู่ดังเดิมน้อมจิตไปเฉพาะเพื่อจุตูปปาตญาณ มีจักขุจักษุของทิพย์ หมดจดพิเศษยิ่งกว่าจักขุมนุษย์ ล่วงรู้กำเนิดของสัตว์ทั้งหลาย และเนื่องจากมีจิตตั้งมั่นบริสุทธิ์อยู่ดังเดิมน้อมจิตไปเฉพาะเพื่ออาสวักขยญาณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่เหตุให้เกิดทุกข์ขึ้น นี่ความดับทุกข์ นี่ปฏิบัติดำเนินถึงความดับทุกข์ เมื่อรู้อย่างนี้เห็นอย่างนี้ จิตย่อมพ้นวิเศษ เมื่อจิตพ้นวิเศษแล้ว ญาณหยั่งรู้อย่อมเกิดขึ้นว่าจิตพ้นวิเศษแล้ว ย่อมรู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว กิจที่จะต้องทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นอีกไม่มี^{๗๓}

ในการศึกษาเพื่อบรรลุธรรมจำต้องอาศัยศึกษา ๓ หรือ ไตรสิกขา ซึ่งหมายถึงข้อที่จะต้องศึกษา ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับศึกษาคือ ฝึกหัดอบรมกาย วาจา ใจ และปัญญาให้ยิ่งขึ้นไปจนบรรลุเป้าหมายสูงสุดคือ พระนิพพาน ไตรสิกขา ได้แก่

๑. อธิศีลสิกขา สิกขาคือ การศึกษาและปฏิบัติในศีลอันยิ่ง หมายถึงการศึกษาและปฏิบัติเพื่อจะควบคุมพฤติกรรม ที่แสดงออกทางกายและทางวาจาอย่างสูง จะเน้นการสำรวมอินทรีย์

^{๗๒} ธนิต อยู่โพธิ์, **อานิสงส์วิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (ม.ป.ท, ๒๕๓๙), หน้า ๓๐.

^{๗๓} พระภาวนาวิสุทธิคุณ (จรัญ ฐิตธมฺโม), **คู่มือวิปัสสนาจารย์**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมจักษุการพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า ๖๒- ๖๓.

๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ไม่ให้กระทำความผิดพลาดออกมาทางกาย และทางวาจา เมื่อคราวที่ได้สัมผัสกับรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์^{๗๔}

๒. อธิจิตตสิกขา สิกขาคือ การศึกษาและปฏิบัติในจิตอันยิ่ง หมายถึง การศึกษาและปฏิบัติ สำหรับฝึกหัดอบรมจิต เพื่อให้ได้คุณธรรมชั้นสูง หรือบรรลุนิพพาน จะเน้นการฝึกจิตให้บรรลุญาณ เพื่อข้ามและกำจัดนิวรณ์ ซึ่งเป็นกองกิเลสที่ขัดขวางจิต ไม่ให้เข้าถึงความสงบให้หมดไป จิตที่บรรลุญาณนี้เรียกว่า “ฌานจิต”^{๗๕}

๓. อธิปัญญาสิกขา สิกขาคือ การศึกษาและปฏิบัติในปัญญาอันยิ่ง หมายถึง การศึกษาและปฏิบัติฝึกหัดอบรมปัญญา เพื่อให้เกิดความรู้แจ้งอย่างสูง โดยเน้นการรู้แจ้งเรื่องนามรูป ปัญญาที่รู้แจ้งในนามรูปนี้ มีชื่อเรียกว่า “วิปัสสนาญาณ”^{๗๖}

สิกขาทั้ง ๓ ประการนี้ เมื่อผู้ปฏิบัติสามารถศึกษา และปฏิบัติให้เกิดมีขึ้นในตนได้ ก็จะทำให้สามารถละกิเลสได้ มีพระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ว่า “นรชนผู้มีปัญญาเห็นภัยในสังสารวัฏ ดำรงอยู่ในศีลแล้ว เจริญจิตและปัญญา มีความเพียร มีปัญญาเครื่องบริหารนั้นพึงแก้ความยุ่งนี้ได้”^{๗๗} สิกขาทั้ง ๓ เป็นหลักการที่ผู้ปฏิบัติธรรมต้องทำให้เกิดขึ้น เนื่องจากเป็นข้อที่ต้องศึกษาและปฏิบัติเพื่อฝึกหัดกาย วาจาและใจ ให้เจริญยิ่งขึ้น โดยการบรรลุนิพพานนั้น บุคคลผู้ที่จะสามารถทำได้ต้องมีศีล สมาธิ และปัญญาสมบูรณ์เท่านั้น ในการทำศีล สมาธิและปัญญาให้สมบูรณ์ พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักการปฏิบัติไว้ ๒ ประการ คือ

๑. สมถภาวนา คือการเจริญสมถะ หมายถึง การฝึกจิตให้เกิดความสงบ โดยใช้อารมณ์เป็นเครื่องยึด^{๗๘}

๒. วิปัสสนาภาวนา คือการเจริญวิปัสสนา หมายถึง หลักสำหรับฝึกจิตให้เกิดความเห็นแจ้ง คือให้จิตรู้เห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตา ของสังขารเพื่อคลายความยึดมั่นถือมั่น แล้วบรรลุนิพพานได้^{๗๙}

หลักการปฏิบัติทั้ง ๒ ประการนี้ ถึงแม้จะมีวิธีการปฏิบัติแตกต่างกัน แต่มีความเกื้อกูลส่งเสริมซึ่งกันและกัน คือสมถะเป็นปัจจัยเกื้อกูลให้เกิดวิปัสสนา และวิปัสสนาก็เป็นปัจจัยเกื้อกูลให้เกิดสมถะได้เช่นเดียวกันหลักการทั้ง ๒ นี้มีความเกื้อกูลต่อกัน ดังนี้

^{๗๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒.

^{๗๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๔๒/๒๗๑-๒๗๒.

^{๗๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๑-๒.

^{๗๗} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๔๒/๒๗๑-๒๗๒.

^{๗๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ สมถกรรมฐานทีปนี, (ม.ป.ท., ๒๕๓๘).

^{๗๙} อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๓๒/๗๖.

๑. เจริญสมณานำวิปัสสนา วิธีปฏิบัติโดยการเจริญสมณะจนกระทั่งจิตสงบ แล้วอาศัยความสงบนั้นเป็นพื้นฐาน ในการยกจิตขึ้นสู่การเจริญวิปัสสนา คือ คนบางคนเจริญสมณะ ให้เป็นอุปปจารสมาธิ หรือ อัปปนาสมาธิ ก่อน อันนี้เป็นสมณะ ต่อมาเขาพิจารณาสมณะนั้นและธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นพร้อมกับสมณะนั้น โดยลักษณะทั้งหลายมีไม่เที่ยง เป็นต้น อันนี้เป็นวิปัสสนา อย่างนี้เรียกว่า เจริญสมณานำวิปัสสนา^{๔๐}

๒. เจริญวิปัสสนานำสมณะ วิธีปฏิบัติโดยการเจริญวิปัสสนาเพื่อใช้ปัญญาพิจารณาดูนาม รูปจนเกิดความเห็นแจ้ง จนกระทั่งจิตเกิดความสงบ คือคนบางคนพิจารณาชั้นธัมมอันเป็นที่ตั้ง แห่งการยึดถือ ๕ อย่าง โดยลักษณะทั้งหลายมีไม่เที่ยง เป็นต้น โดยมีได้ทำสมณะให้เกิดขึ้น อันนี้เป็นวิปัสสนา ต่อมาเขาได้ปล่อยวางไม่ยึดถือธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้น แล้วความแน่วแน่แห่งจิตก็เกิดขึ้น อันนี้เป็นสมณะ อย่างนี้เรียกว่า เจริญวิปัสสนานำสมณะ^{๔๑}

๓. เจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กัน วิธีปฏิบัติโดยการเจริญสมณะได้ขึ้นหนึ่งแล้ว จึงออกจากสมณะมาพิจารณาธรรมที่เกิดในสมณะนั้นครั้งหนึ่ง ปฏิบัติอย่างนี้เรื่อยไป คือคนบางคนได้ปฐมฌานแล้วก็ออกจากปฐมฌานนั้นมาพิจารณาสังขาร ครั้นพิจารณาสังขารแล้วก็เข้าสู่ทุติยฌานต่อไป แล้วออกจากทุติยฌาน นั้นมาพิจารณาสังขารอีก ทำตามลำดับอย่างนี้เรื่อยไปจนกระทั่งเนวสัญญานาสัญญายตนะ ออกจากฌานนี้แล้วก็พิจารณาอีก อย่างนี้เรียกว่า เจริญสมณะและวิปัสสนาคู่กันไป^{๔๒}

๓.๕ หลักธรรมที่เกี่ยวกับการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรม เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา จะเกิดขึ้นได้นั้น ผู้ปฏิบัติจะต้องประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมสำคัญ ซึ่งเป็นทั้งข้อปฏิบัติและเป็นมรรควิธีเพื่อให้เกิดการบรรลุโลกุตตรธรรม ธรรมที่สนับสนุนการบรรลุธรรมนี้เรียกว่า โพธิปักขิยธรรม หมายถึง ธรรมที่เกื้อกูลให้เกิดการรู้แจ้ง หรือธรรมที่เกื้อหนุนแก่อริยมรรค^{๔๓} มี ๓๗ ประการ แบ่งเป็น ๗ หมวด คือ (๑) สติปัฏฐาน ๔ (๒) สัมมปธาน ๔ (๓) อิทธิบาท ๔ (๔) อินทรีย์ ๕ (๕) พละ ๕ (๖) โพชฌงค์ ๗ (๗) อริยมรรคมีองค์ ๘ ดังนี้

^{๔๐} อภ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๑๒, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๘.

^{๔๑} อภ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๑๒, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒/๔๑๘.

^{๔๒} อภ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗๐/๒๑๒, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕/๔๑๘.

^{๔๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๙๗.

๓.๕.๑ สติปัฏฐาน ๔

สติปัฏฐาน แปลว่า ที่ตั้งของสติ หมายถึง การตั้งสติกำหนดพิจารณาสิ่งทั้งหลายให้รู้เห็นตามความเป็นจริง^{๘๔} โดยอาศัย กาย เวทนา จิต ธรรม เป็นฐานมี ๔ อย่าง คือ

(๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติพิจารณาส่วนประกอบต่าง ๆ ที่รวมกันเป็นร่างกาย คือ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต ตับ ม้าม หัวใจ ปอด น้ำดี พังผืด ปอด ไข้ใหญ่ ไข้เล็ก เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มันทัน มันทอง อาหารใหม่ อาหารเก่า มูลร น้ำเหลือง เลือด เหงื่อ น้ำตา โดยพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงการรวมตัวของส่วนประกอบต่าง ๆ เหล่านั้น ไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้ยั่งยืน ไม่ใช่ตัวตน

(๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์หรือเฉยๆ เมื่อคราวได้เห็นรูป ได้ยินเสียง ได้ดมกลิ่น ได้ลิ้มรส ได้ถูกต้องสัมผัสและด้วยการได้นึกถึงสิ่งต่างๆ ที่เคยสัมผัสมาแล้วทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย โดยพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็นแต่เพียงความรู้สึก ไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้ยั่งยืน ไม่ใช่ตัวตน

(๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิต คือ ความคิดต่าง ๆ เช่น พิจารณาว่าจิตมีราคะหรือไม่มีราคะ จิตมีโทสะหรือไม่มีโทสะ จิตมีโมหะหรือไม่มีโมหะ โดยพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริงว่าเป็นเพียงความคิดเท่านั้น ไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้ยั่งยืน ไม่ใช่ตัวตน

(๔) อัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การตั้งสติกำหนดพิจารณาธรรม คือ นิพพาน ๕, ขันธ์ ๕, आयตนะ ๑๒, โพชฌงค์ ๗ และอริยสัจ ๔ โดยพิจารณาให้เห็นว่าคืออะไร เป็นอย่างไร มีในตนหรือไม่ เกิดขึ้น เจริญ บริบูรณ์ และดับไปได้อย่างไร ตามความเป็นจริงของธรรมแต่ละอย่าง

พระพุทธเจ้าทรงยกย่องและตรัสถึงความสำคัญของสติปัฏฐาน ๔ นี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว^{๘๕} เพื่อความหมดจดแห่งสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม^{๘๖} เพื่อกำหนดนิพพานให้แจ้ง คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ”^{๘๗} จากพุทธพจน์ ชี้ให้เห็นว่า สติปัฏฐาน ๔ นี้ เมื่อบุคคลปฏิบัติดีแล้ว ย่อมได้รับอานิสงส์เป็นความบริสุทธิ์ทำให้

^{๘๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สือตะวัน จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๑๔๐.

^{๘๕} ทางเดียว หมายถึง (๑) เป็นทางที่บุคคลผู้ละการเกี่ยวข้องกับหมู่คณะไปประพฤติปฏิบัติธรรมอยู่แต่ผู้เดียว (๒) เป็นทางสายเดียว ที่พระพุทธเจ้าทรงทำให้เกิดขึ้น เป็นทางของผู้เดียวคือ พระผู้มีพระภาค เพราะทรงทำให้เกิดขึ้น (๓) เป็นทางปฏิบัติในศาสนาเดียว คือพระพุทธศาสนา (๔) เป็นทางดำเนินไปสู่จุดหมายเดียว คือพระนิพพาน; ที.ม.อ. ๓๗๓/๓๕๙.

^{๘๖} อายุธรรม หมายถึง มรรคพร้อมทั้งวิปัสสนา; อ.ทสก.อ. (ไทย) ๓/๙๑-๙๒/๓๖๗.

^{๘๗} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๓๖๗/๑๒๓-๑๒๔, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๗/๒๑๐.

พ้นไปจากความโศกเศร้าเสียใจ ดับความทุกข์โศกได้ เข้าใจอริยสัจ ๔ ตลอดสายด้วยปัญญา มุ่งตรงสู่พระนิพพานอย่างแน่อน

๓.๕.๒ สัมมปธาน ๔

สัมมปธาน แปลว่า ความเพียรที่ถูกต้อง (สัมมาวายามะ) หมายถึง ความเพียรในการละความชั่วและทำความดี ซึ่งสนับสนุนให้เกิดการบรรลุธรรมมี ๔ อย่าง คือ

(๑) สังวรปธาน เพียรระวังบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น หมายถึง การทำฉันทะให้เกิด พยายาม прарกความเพียร ประคองจิตตั้งมั่น เพื่อไม่ให้อกุศลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

(๒) ปหานปธาน เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว หมายถึง การทำฉันทะให้เกิด พยายาม прарกความเพียร ประคองจิตตั้งมั่น เพื่อละอกุศลธรรมอันลามกที่เกิดขึ้นแล้ว

(๓) ภาวนาปธาน เพียรทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดมีขึ้น หมายถึง การทำฉันทะให้เกิด พยายาม прарกความเพียร ประคองจิตตั้งมั่น เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

(๔) อนุรักขนาปธาน เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่น ไม่ให้เสื่อมและให้เจริญยิ่งขึ้นไปจนไพบูลย์ หมายถึง การทำฉันทะให้เกิด พยายาม прарกความเพียร ประคองจิต ตั้งมั่น เพื่อความตั้งมั่น เพื่อความไม่หลงลืม เพื่อความไพบูลย์เพื่อความเจริญ เพื่อให้บริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว^{๘๘}

ความเพียรพยายามที่ถูกต้องสามารถบรรลุโลกุตตรธรรมได้ โดยสรุปก็คือ เพียรละบาปอกุศลและเพียรพยายามสร้างกุศลให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป

๓.๕.๓ อิทธิบาท ๔

อิทธิบาท แปลว่า ทางแห่งความสำเร็จ หมายถึง คุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จในสิ่งที่ปรารถนามี ๔ ประการ^{๘๙} คือ

(๑) ฉันทะ ความพอใจ หมายถึง ความต้องการที่จะทำ ใฝ่ใจรักที่จะทำสิ่งนั้นอยู่เสมอ และปรารถนาที่จะทำได้ผลดียิ่ง ๆ ขึ้นไป

(๒) วิริยะ ความเพียร หมายถึง ความขยันหมั่นประกอบสิ่งที่จะทำนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็งอดทน เอาธุระไม่ทอดทิ้ง

(๓) จิตตะ ความมีจิตมุ่งมั่น หมายถึง ความตั้งใจตรึบรู้อยู่ในสิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้นด้วยความคิด เอาจิตใจฝักใฝ่ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่านเลือนลอย

^{๘๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๔๘.

^{๘๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๖/๒๗๗.

(๔) วิมังสา ความไตร่ตรอง หมายถึง การหมั่นใช้ปัญญาพิจารณาใคร่ครวญตรวจหาเหตุผลและตรวจสอบในสิ่งที่ทำนั้น มีการวางแผนวัดผล คิดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุง

อิทธิบาท ๔ นี้ เป็นคุณธรรมสำคัญสำหรับบุคคลผู้ต้องการประสบความสำเร็จในหน้าที่การงาน ในการดำเนินชีวิต รวมถึงการงานคือการปฏิบัติธรรม ต้องใช้คุณธรรมหมวดนี้เช่นเดียวกัน กล่าวคือ มีฉันทะพอใจและยินดี มีความตื่นตัวในการทำงานอยู่เสมอ และปรารถนาให้ผลของงานดียิ่งขึ้น มีวิริยะขยันหมั่นเพียรในการทำงานที่ทำ มีความพยายามอย่างต่อเนื่อง มีจิตตะเอาใจฝักใฝ่ หมั่นศึกษาหาความรู้ถึงวิธีการใหม่ ๆ ด้วยใจมุ่งมั่น มีวิมังสาไตร่ตรองหาเหตุผลและวิธีการต่างๆ มาปรับปรุงแก้ไขในการทำงานนั้น

๓.๕.๔ อินทรีย์ ๕

อินทรีย์ แปลว่า ความเป็นใหญ่ หมายถึง คุณธรรมที่เป็นใหญ่ในการทำความดีด้านต่างๆ รวมทั้งการปฏิบัติธรรมด้วย มี ๕ อย่าง^{๙๐} คือ

(๑) สัทธินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในความเชื่อมั่นในกรรม ในผลของกรรมในพระปัญญาของพระพุทธเจ้า และมีความเชื่อมั่นว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตนเอง

(๒) วิริยินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในความเพียร

(๓) สตินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในความระลึก

(๔) สมาธินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในความตั้งจิตมั่น

(๕) ปัญญินทรีย์ ความเป็นใหญ่ในความรู้ชัดในเหตุผล

อินทรีย์ ๕ ประการนี้ มีศรัทธาเป็นใหญ่ในการตัดสินใจเชื่อที่ประกอบด้วยปัญญา มีความเพียรเป็นใหญ่ในการประกอบจิตให้ตั้งมั่นอยู่ในกุศลธรรม มีสติเป็นใหญ่ในการเกื้อหนุนจิตให้มีความชัดเจนด้วยการพิจารณา มีสมาธิเป็นใหญ่ในการควบคุมจิตใจไม่ให้ฟุ้งซ่าน มีปัญญาเป็นใหญ่ในการรู้และเข้าใจสัจธรรมอย่างมีเหตุผล ผู้ปฏิบัติธรรมที่มุ่งหวังถึงความหลุดพ้นจะต้องยึดอินทรีย์ ๕ เป็นเครื่องมือในการปฏิบัติ

๓.๕.๕ พละ ๕

พละ แปลว่า ธรรมอันเป็นกำลัง หมายถึง คุณธรรมที่ทำให้จิตเข้มแข็งไม่หวั่นไหวในอกุศลธรรมต่างๆ มี ๕ อย่างคือ

(๑) สัทธาพละ กำลัง คือ ความเชื่อมั่นในกรรม ในผลของกรรม ในพระปัญญาของพระพุทธเจ้า และมีความเชื่อมั่นว่าสัตว์มีกรรมเป็นของตนเอง

(๒) วิริยพละ กำลัง คือ ความเพียร

^{๙๐} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๑-๔๗๖/๒๘๒-๒๘๕.

(๓) สติพละ กำลัง คือ ความระลึก

(๔) สมาธิพละ กำลัง คือ ความตั้งจิตมั่น

(๕) ปัญญาพละ กำลัง คือ ความรู้ชัดในเหตุผล

ธรรมทั้ง ๕ ซึ่งเป็นธรรมหมวดเดียวกันกับอินทรีย์ ๕ แต่ที่เรียกว่า พละ เพราะทำให้จิตของผู้ปฏิบัติธรรมเข้มแข็งไม่หวั่นไหวในอกุศลธรรมต่างๆ คือ ความไม่เชื่อ ความเกียจคร้าน ความขาดสติ ความฟุ้งซ่าน และความไม่รู้ จากความหมายนี้ชี้ให้เห็นว่าในการปฏิบัติธรรมนั้น ผู้จะบรรลุธรรมได้ต้องมีกำลังทั้ง ๕ กล้าแข็งถึงขั้นปิดกั้นอกุศลธรรมต่างๆ ไม่ให้เกิดขึ้น

๓.๕.๖ โพชฌงค์ ๗

โพชฌงค์ แปลว่า องค์แห่งการรู้แจ้ง หมายถึง คุณธรรมที่เป็นองค์ประกอบให้เกิดความรู้แจ้งมี ๗ อย่าง^{๙๑} คือ

(๑) สติ ความระลึกได้ หมายถึง การมีปัญญาระลึกถึงการกระทำหรือคำพูดที่พูดมานานแล้ว สติกำหนดพิจารณาธรรมในภายในและภายนอก เพื่อเป็นไปเพื่อการตรัสรู้

(๒) ธัมมวิจยะ ความพิจารณาใคร่ครวญธรรม หมายถึง การเลือกเฟ้นธรรม วิจัยเลือกสรร ใคร่ครวญพิจารณาธรรมด้วยปัญญาเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

(๓) วิริยะ ความเพียร หมายถึง ความเพียรทั้งทางกายและทางวาจา ความไม่ย่อหย่อน เลือกสรร ใคร่ครวญพิจารณาธรรมด้วยปัญญา เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

(๔) ปีติ ความอิ่มใจ หมายถึง ความอิ่มใจอันปราศจากอามิส ไม่มีวิตกวิจารณ์ วิตกวิจารณ์ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

(๕) ปัสสัทธิ ความสงบกาย สงบใจ หมายถึง ความสงบระงับอันเป็นไป เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

(๖) สมาธิ ความมีจิตตั้งมั่น หมายถึง ความมีจิตแน่วแน่ในอารมณ์อันเป็นไป เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

(๗) อุเบกขา ความปล่อยวาง หมายถึง ความมีใจเป็นกลางเพราะเห็นตามความเป็นจริง วางเฉยในสังขารทั้งปวงอันเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อนิพพาน

องค์ธรรมในโพชฌงค์ มีเนื้อหาและความหมายเหมือนกับโพธิปักขิยธรรมหมวดอื่นๆ แต่ที่แตกต่างตรงที่มี ปีติ ปัสสัทธิ และอุเบกขาเพิ่มเข้ามา ซึ่งชี้ให้เห็นว่าในการปฏิบัติธรรมนั้นผู้ปฏิบัติจะต้องมีความอิ่มใจ มีความสงบทั้งกายทั้งวาจา และมีอุเบกขาคือความปล่อยวาง ไม่ยึดมั่นถือมั่นในธรรมทั้งปวง เพราะได้พิจารณาเห็นตามความเป็นจริงตลอดสายแล้ว

^{๙๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๐/๓๓๑.

๓.๕.๗ มรรคมืองค์ ๘

มรรค แปลว่า ทาง หมายถึง ข้อปฏิบัติที่นำไปสู่ความพ้นทุกข์มี ๘ อย่าง^{๔๒} ได้แก่

- (๑) สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ
- (๒) สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ
- (๓) สัมมาวาจา เจรจาชอบ
- (๔) สัมมากัมมันตะ การงานชอบ
- (๕) สัมมาอาชีวะ อาชีพชอบ
- (๖) สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ
- (๗) สัมมาสติ ความระลึกชอบ
- (๘) สัมมาสมาธิ ความมีจิตตั้งมั่นชอบ

มรรค หรืออริยมรรคมืองค์ ๘ นี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มัชฌิมาปฏิปทา หมายถึงทางสายกลาง และมรรคมืองค์ ๘ นี้ได้ชื่อว่า เป็นพรหมจรรย์ ผลแห่งพรหมจรรย์ก็คือ โสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตผล^{๔๓} บุคคลปฏิบัติตามมรรคมืองค์ ๘ ชื่อว่าได้ดำเนินตามทางที่พาไปสู่พระนิพพาน ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำคงคาไหลไปสู่ทิศปราจีน บ่าไปสู่ทิศปราจีน หลากไปสู่ทิศปราจีน แม่น้ำใด ใด ฤกษุ เมื่อเจริญอริยมรรคมืองค์ ๘ ทำให้มาก ย่อมโน้มไปสู่นิพพาน โน้มไปสู่นิพพานโอนไปสู่นิพพาน ฉะนั้นเหมือนกัน”^{๔๔} ธรรม ๘ ประการนี้แล ที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมให้ถึงนิพพาน มินิพพานเป็นเบื้องหน้า มินิพพานเป็นที่สุด”^{๔๕} มรรคมืองค์ ๘ นี้สามารถสรุปลงในหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ได้แก่สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ รวมลงในศีล สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ รวมลงในสมาธิ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ รวมลงในปัญญา^{๔๖} โปธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ แบ่งเป็น ๗ หมวด ซึ่งในแต่ละหมวด ล้วนแต่มีความเพียรเป็นหลักเพื่อให้เกิดการรู้แจ้งเห็นจริงในสภาวะธรรมทั้งปวง การบรรลุธรรมในระดับต่างๆ เกิดมีขึ้นได้ก็เพราะมีความเพียรเป็นสำคัญ ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ในโปธิปักขิยธรรมนี้ จะมีความเพียรอยู่ทุกหมวด ธรรม กล่าวคือ ในอิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ และพละ ๕ เรียกความเพียรว่า วิริยะ ในโพชฌงค์ ๗ เรียกความเพียรว่า วิริยะ และในมรรคมืองค์ ๘ เรียกความเพียรว่า สัมมาวายามะ

^{๔๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๒/๓๓๕.

^{๔๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๙/๓๗.

^{๔๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๙/๕๘.

^{๔๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐/๑๕.

^{๔๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๒/๕๐๒-๕๐๓.

ดังนั้น การปฏิบัติธรรมจึงมีจุดหมาย ก็คือ การบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลในระดับต่าง ๆ โดยมีโพธิปักขิยธรรมเป็นหลักธรรมสำคัญที่เอื้ออำนวยให้เกิดการบรรลุธรรม ซึ่งในแต่ละหมวดธรรมมีความสมบูรณ์อยู่ในตัว ดังนั้นผู้ที่ต้องการบรรลุธรรมไม่จำเป็นว่าจะต้องปฏิบัติพร้อมกันทุกหมวด เลือกปฏิบัติตามหมวดใดหมวดหนึ่งก็สามารถทำให้จิตใจของผู้ปฏิบัติไปสู่ความหลุดพ้นได้เหมือนกัน เปรียบเหมือนแม่น้ำทุกสาย ไม่ว่าจะยาวหรือสั้นจะกว้างหรือแคบ สุดท้ายก็ไหลไปรวมกันลงสู่ทะเลเหมือนกัน

๓.๖ สรุป

การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง การพัฒนาคุณภาพที่สูงขึ้น ไปสู่ปัญญาชั้นโลกุตตระ คือ บรรลุอรियมรรค อริยผล เป็นอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา โดยระดับของการบรรลุธรรม หรือ เครื่องกำหนดผลสำเร็จของการปฏิบัติภาวนานั้น ผลของการปฏิบัติจะค่อยๆ ปรากฏขึ้นไปเป็นลำดับๆ ไป จัดเป็น ๔ คู่ คือ มรรค ๔ ผล ๔ ตั้งแต่ระดับต่ำโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามิมรรค สกทาคามิผล อนาคามิมรรค อนาคามิผล จนถึงระดับสูง คือการบรรลุอรหัตตมรรค อรหัตตผล การบรรลุธรรมนั้นจำแนกได้เป็นหลายระดับตามพระอริยบุคคล คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ซึ่งหลักธรรมที่ใช้เป็นเกณฑ์แบ่งระดับการบรรลุธรรมคือ สังโยชน์ ๑๐ หมายถึงกิเลสที่ผูกใจสัตว์ หรืออกุศลธรรมที่ผูกมัดสัตว์ไว้กับทุกข์ในสังสารวัฏ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กามราคะ ภริษะ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และ อวิชชา ในกรณีของผู้บรรลุธรรมยกเว้นพระอรหันต์ ยังคงมีสังโยชน์นี้บางประเภทอยู่ เพียงแต่ปฏิบัติการณ์ไม่รุนแรงเท่าของบุคคลธรรมดา

การปฏิบัติเพื่อบรรลุธรรม จำต้องอาศัยสิกขา ๓ หรือ ไตรสิกขา ได้แก่ ๑. อธิศีลสิกขา ๒. อธิจิตตสิกขา ๓. อธิปัญญาสิกขา ซึ่งเป็นหลักสำหรับศึกษาคือ ฝึกหัดอบรมกาย วาจาใจ และปัญญาให้ยิ่งขึ้นไปจนบรรลุเป้าหมายสูงสุดคือ พระนิพพาน โดยการบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนานั้น ผู้ปฏิบัติจะต้องประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมสำคัญ ซึ่งธรรมที่สนับสนุนการบรรลุธรรมนี้เรียกว่า โพธิปักขิยธรรม หมายถึง ธรรมที่เกื้อกูลให้เกิดการรู้แจ้ง หรือธรรมที่เกื้อหนุนแก่ อริยมรรค มี ๓๗ ประการ แบ่งเป็น ๗ หมวด คือ (๑) สติปัฏฐาน ๔ (๒) สัมมัปปธาน ๔ (๓) อิทธิบาท ๔ (๔) อินทรีย์ ๕ (๕) พละ ๕ (๖) โพชฌงค์ ๗ (๗) อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งในแต่ละหมวด ล้วนแต่มีความเพียรเป็นหลักเพื่อให้เกิดการรู้แจ้งเห็นจริงในสภาวะธรรมทั้งปวง ผู้ที่ต้องการบรรลุธรรมไม่จำเป็นว่าจะต้องปฏิบัติพร้อมกันทุกหมวด เลือกปฏิบัติตามหมวดใดหมวดหนึ่งก็สามารถทำให้จิตใจของผู้ปฏิบัติไปสู่ความหลุดพ้นได้เหมือนกัน